

РАННЬОСКІФСЬКІ ВУДИЛА З ЕЛЕМЕНТАМИ «СТРОГОСТІ» З ЗІБРАНЬ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЯ

Незважаючи на тривале, всебічне вивчення скіфських старожитностей, що продовжується вже понад два століття, не припиняють з'являтися речі, які доповнюють наші знання з матеріальної культури раннього залізного віку, дозволяють повному поглянути на проблеми розвитку інвентарного комплексу населення Північного Причорномор'я скіфської доби. Здебільшого, вони надходять з новодосліджених археологічних об'єктів. Втім, іноді такі речі зберігаються у фондах музеїв, часто залишаючись невідомими широкому колу дослідників.

Саме такий артефакт вдалось виявити в зібраннях Чернівецького краєзнавчого музею (ЧКМ)¹. Ланка бронзових стремено-подібних вудил звідси (рис. 1, 1) помітно виділяється на фоні раніше відомих речей схожого різновиду. На жаль, точне місце знахідки предмета не відоме. Деякі висновки щодо цього можна зробити, виходячи з загальних відомостей про фонди ЧКМ. Абсолютну їх більшість складають речі з Чернівецької області – історичної Північної Буковини, часто з досліджень відомого місцевого археолога Б.О. Тимошука. Інша – менша група предметів, передана свого часу з Київського історичного музею, приписана до Середнього Придністров'я, Дніпропетровщини, Ольвії, інших місць. Вона чітко документована. Приймаючи це до

уваги, наші вудила, найвірогідніше, слід пов'язувати з Чернівецькою областю.

Довжина ланки виробу – 7,9 см. Зовнішня петля стремено-подібної форми, шириною до 2,5 см, має 3 виступи на підніжжі стрем'ячка. Бічні виступи, ймовірно, запобігали зісковзуванню ремня з підніжки. Не виключено, що таку роль виконував і середній виступ, що являє собою рештки литника. Як видно на прикладі форми для відливу бронзових вудил (*Сабурова, Ягодин, 1964*), він мав утворюватись саме тут: у місці заливання розплавленої бронзи у форму. Спочатку округлий, діаметром до 0,9 см, стержень гризел поступово набуває підквадратного перетину. Саме подальша конструкція цього стрижня робить наш екземпляр унікальним на фоні всього масиву подібних речей. Він не переходить у характерну суцільнолиту внутрішню петлю, а утворює її загнувшись. На внутрішньому боці цього кільця шириною до 1,8 см, видно сліди спрацьованості – від тертя іншої ланки (свідчення тривалого використання вудил). Утворивши петлю, стержень загинається у напрямку зовнішньої петлі, одночасно пригинаючись до гризел (щоб запобігти висковзуванню іншої ланки), але не торкаючись їх. Натомість стержень відгинається вбік, формуючи шип для колючої дії на рот коня. Як відомо, у окремих випадках, для кращого керування

¹ Широ вдячний співробітникам музею О.П. Затуловській, Н.М. Холодницькій, В.І. Танашик, М.Й. Зайшлюк за сприяння в роботі з матеріалами.

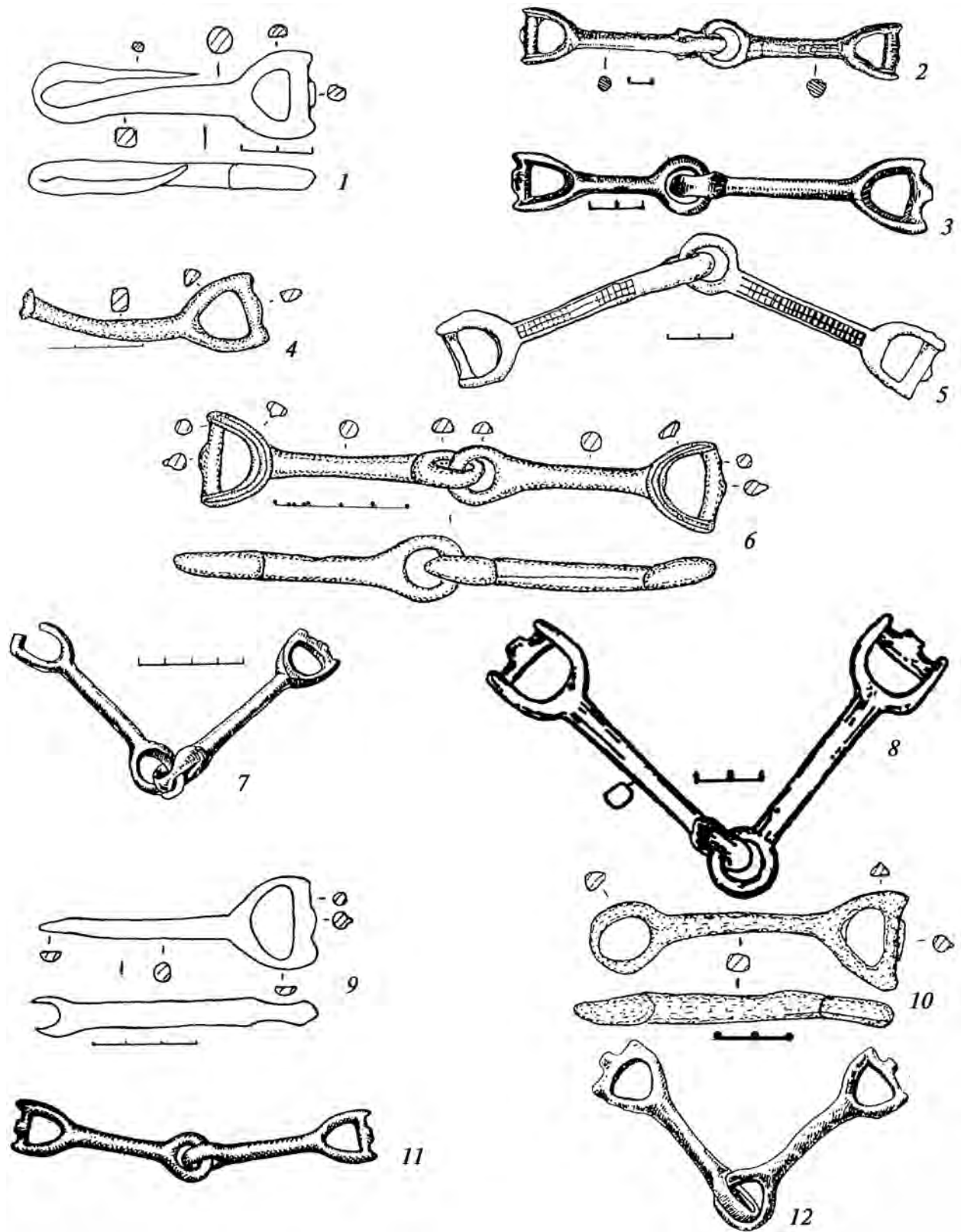

Рис. 1. Бронзові вудила.

1 – Чернівецький краєзнавчий музей; 2 – Яснозір'є, курган 6, поховання 1; 3 – Макіївка, курган 453; 4 – Черкаський повіт; 5 – Жаботин, курган 524; 6 – курган 183 на р. Тенетинка; 7 – Оситняжка, курган 471; 8 – поховання 1 Реп'яховатої могили; 9 – Хмельна; 10 – Головятино; 11 – курган 45 поблизу Берестняг; 12 – Ємчиха, курган 373.

2 – за Г.Т. Ковпаненко, С.С. Безсоною, С.А. Скорим; 3 – за В.А. Іллінською; 5 – за А.Ю. Алексеевим; 7, 12 – за Л.К. Галаніною; 8 – за В.А. Іллінською, Б.М. Мозолевським, О.І. Тереножкіним; 11 – за Г.Т. Ковпаненко.

неслухняними конями у скіфській час використовувались так звані «строгі» вуздечні деталі з додатковим рифленням чи шипами – для посиленого точечного тиску на певні ділянки рота коня. Оригінальний прояв такої «строгості» маємо й на нашій знахідці.

На жаль, не зберіглась інша ланка. Важко сказати, чи була вона звичайною: з цільнолитим внутрішнім кільцем, чи мала такий ж шип. У першому випадку симетричність «строгості» могла вирівнюватись рифленням на її стержні. З іншого боку не можна виключати і «асиметричної строгості» – лише на одній частині. Вказані зразки могли виконувати такі ж завдання, як і достатньо відомі вудила з яскраво вираженими асиметричними ланками: чинити підвищений тиск на один з боків рота коней, які гірше виконують команди на рух у одну з сторін.

Вудила з ЧКМ дозволяють отримати й певні дані щодо їх розташування у роті коня. За умови, що описаний шип був відігнутий назад (лише так, при натягненні повода, він може здійснювати колячий ефект), зовнішні петлі вудил мають розташовуватись вертикально: перпендикулярно до ротового розрізу.

Попри своєрідність, чернівецька знахідка, має широке коло аналогій зі схожим чином оформленими зовнішніми петлями (рис. 1, 2-12; 2; 3, 1-5). Бронзові стремено-подібні вудила з 3-ма виступами на підніжці широко відомі в Дніпровському Лісостепу. Багато їх виявлено на Правобережжі. У Тясминській підгрупі – кургани 453 коло Макіївки, 524 біля Жаботина (*Ильинская, 1975: табл. IV, 7*), 471 поблизу Оситняжки (*Галанина, 1977: табл. 15, 8*), Реп'яховата Могила, поховання 1 (*Ильинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980: рис. 4, 17*), а також Черкаський повіт. У Пороссі знайдено 5 вудил: Яснозір'є, курган 6, поховання 1 (*Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994: рис. 6, 2*), Берестняги, курган 45 (*Ковпаненко, 1981: рис. 6, 2*), Ємчиха, курган 373 (*Галанина, 1977: табл. 15, 7*), Головятино, Хмільна. Екземпляри з Київщині пов'язуються з курганом біля Черняхова та Ржищевом. Менше знайджок відомо у Лівобережному Лісостепу. У Поворсклі – з поселення Пожарна Балка

(*Андриенко, 2001: рис. 1*); у Тerasовому Лісостепу – з Мозоліївки (*Кулатова, 1996: рис. 2*); у Посуллі – з Роменського повіту.

Значного поширення такі знахідки набули й на Північному Кавказі: курган 20 Нартанського могильника (*Батчаев, 1985: табл. 48, 3*), Келермес (курган 2 або 4 Д.Г. Шульца) (*Галанина, 1997, табл. 17, 30, 80*), Тамгацикське поселення (*Крупнов, 1960: рис. 12, 4*).

А от у степовій північнопричорноморській зоні такі вудила (як зрештою й ранньоскіфські деталі вузди, та й загалом пам'ятки) зустрічаються рідко. Пригадується екземпляр з поховання 1, кургану 21 біля Колдирів у Нижньому Подонні (*Беспальй, Парусимов, 1991: рис. 2, 9*).

Вказані аналогії відносяться до ранньоскіфського часу: VII–VI ст. до н.е. Цим періодом слід датувати й чернівецькі вудила.

Хоча оформлення шипа на них і є унікальним, не можна сказати що такими ж виключними були й інші прояви «строгості» на скіфських вуздечних предметах. У ранньоскіфській час на *стержнях бронзових вудил* часто зустрічається *рифлення у вигляді 1-4-х рядів опуклин* (рис. 1, 2, 5; 3, 1, 2, 6-16), що має, як відомо, доскіфське коріння. Такі екземпляри відомі з Дніпровського Правобережного Лісостепу: кургани 38 під Гуляй-Городом (*Бобринской, 1887: табл. VIII, 12*), 524 коло Жаботина (*Ильинская, 1975: табл. IV, 7*), 6 поблизу Яснозор'я (*Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994: рис. 6, 2*), Реп'яховата Могила (*Ильинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980: рис. 17, 1, 2*); Північного Кавказу: кургани 2 або 4 (Д.Г. Шульца), 24 біля ст. Келермеської (*Галанина, 1997: табл. 17, 77-80; 25, 330*), 16 могильника Новозаведене (*Петренко, Маслов, Канторович, 2000: рис. 3*), 7 некрополя Циплієвський Кут (*Пьянков, 2000: рис. 2, 1*), знахідки з Підгородної (*Ложкин, Петренко, 1981: рис. 1*). Увагу привертають вудила з Келермеського могильника (рис. 3, 12), у яких на стержнях комбінується «орнамент» з *рядів опуклин та хрестовидних фігур*. Водночас, у ранньоскіфську добу, з'являються *залізні вудила з витими стержнями* (рис. 3, 17, 18), відомі за знахідками у курганах 2 неподалік Перебиківців у Середньому Придністров'ї

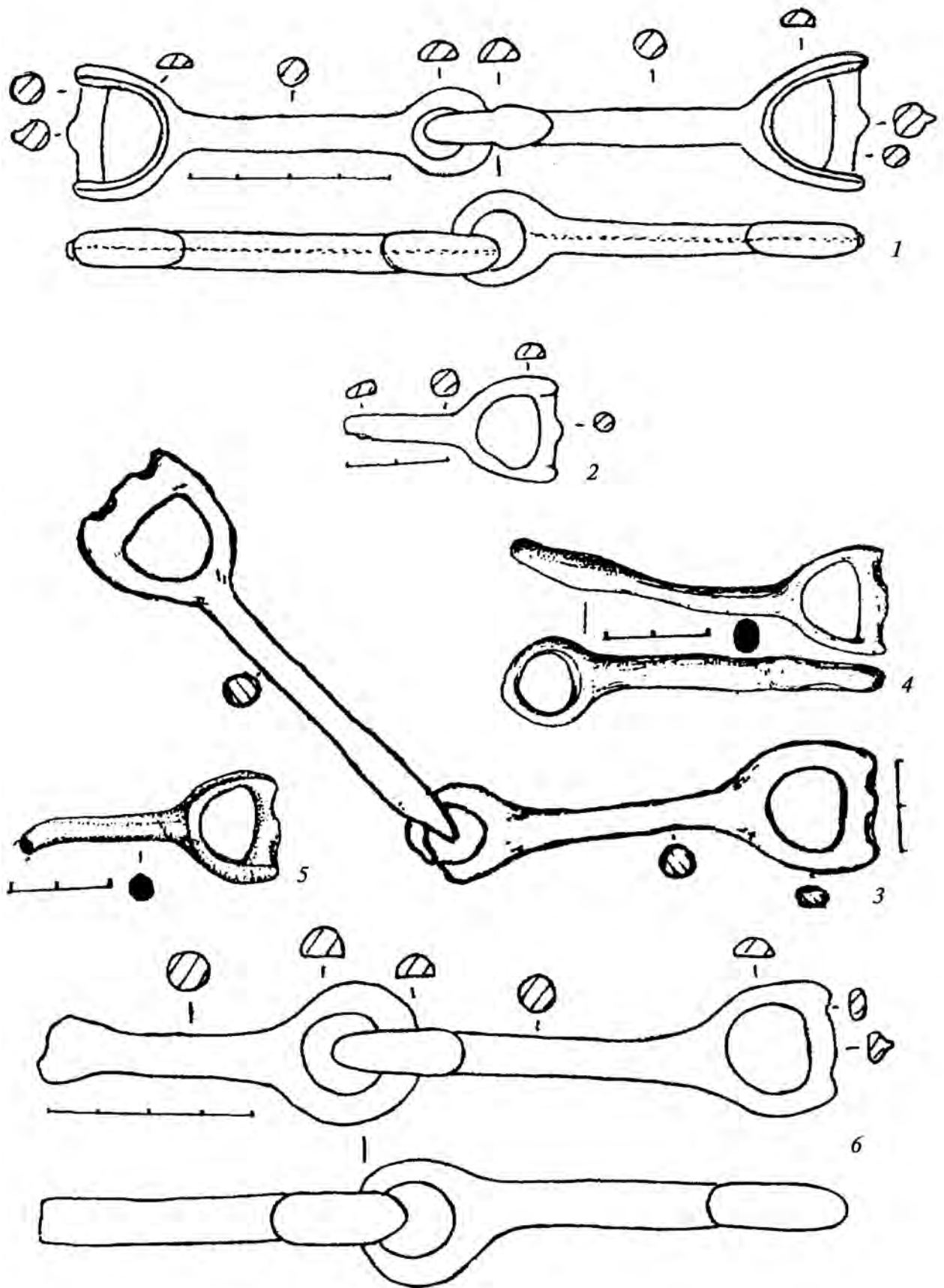

Рис. 2. Бронзові вудила.

1 – курган поблизу Черняхова; 2 – околиці Ржищева; 3 – Мозоліївка; 4, 5 – поселення Пожарна Балка; 6 – Роменський повіт.

3 – за І.М. Кулатовою; 4, 5 – за В.П. Андрієнком.

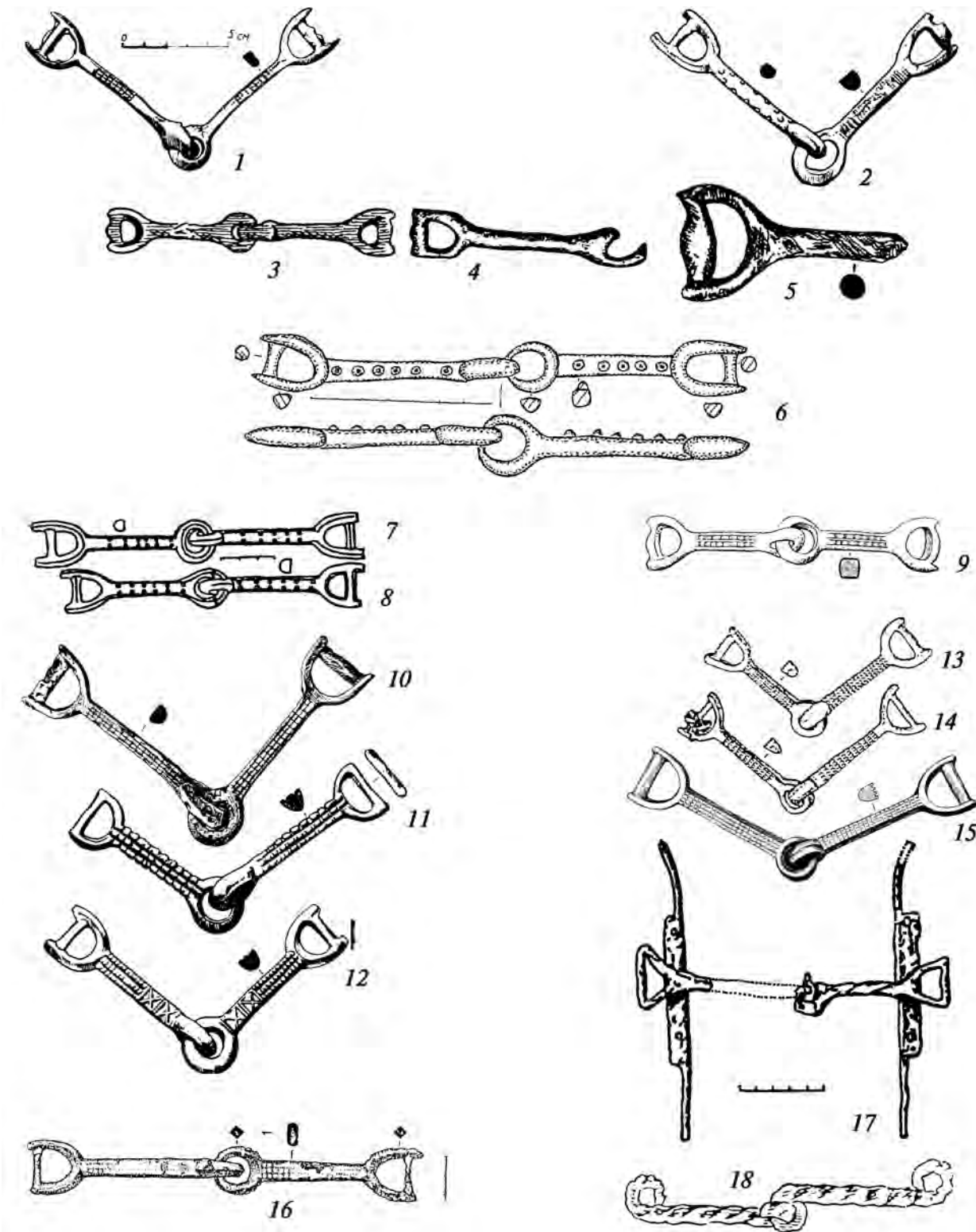

Рис. 3. Вудила.

1-16 – бронза; 16, 17 – залізо.

1, 2, 11, 12 – ст. Келермеська, курган 2 або 4 (Д.Г. Шульца); 3 – Нартан, курган 20; 4 – Тамгацьке поселення; 5 – Колдирі, курган 21, поховання 1; 6 – Гуляй-Город, курган 38; 7, 8 – Реп'яховата Могила; 9 – Підгородна; 10 – ст. Келермеська, курган 24; 13, 14 – Новозаведене, курган 16; 15 – I Краснознамянський курган; 16 – Цаплівський Кут, курган 7; 17 – Перебиківці, курган 2; 18 – Нартан, курган 23.

1, 2, 10-12 – за Л.К. Галаніною; 3, 18 – за В.М. Батчаєвим; 4 – за Є.І. Крупновим; 5 – за Є.І. Беспалім, І.Н. Парусімовим; 7, 8 – за В.А. Іллінською, Б.М. Мозолевським, О.І. Тереножкіним; 9 – за М.Н. Ложкіним, В.Г. Петренко; 13, 14 – за В.Г. Петренко, В.Є. Масловим, А.Р. Канторовичем; 15 – за В.Г. Петренко; 16 – за А.В. П'янковим; 17 – за Г.І. Смирноюю.

(Смирнова, 1979: рис. 9, 7), 23 Нартанського могильника у Кабардино-Балкарії (Батчаев, 1985: табл. 53, 2).

Друга половина VI ст. до н.е. ознаменувалась значними змінами у скіфській матеріальній культурі, що дало змогу говорити про двоетапність її побутування, а самі новації пов'язувати з новою хвилею кочовиків зі сходу (Алексеев, 2003: 197). Цей процес не оминув і обладунок коня, відбившись, зокрема, й на різновидах «строгості». Замість *ранньоскіфських рифлень на стержнях вудил* акцент переходить на *колячий ефект на рот коня з боків*. Саме для цього служили *дводирчасті псалії з гострим оформлення країв вісімкоподібних розширень* (рис. 4, 1-3) типу знайдених у курганах 400 коло Журовки (Бобринской, 1905: 9-13) та 6 (поховання 2) біля Кам'яної Балки (Гребенников, 2008: рис. 15, 4, 5). У V ст. до н.е. у Європейській Скіфії розповсюджуються й *чотирикутні шиповані насадки на стержні вудил* (рис. 4, 4-12; 5, 1-8, 10, 12), відомі з курганів I і 3 Стеблівського могильника у Поросі (Скорый, 1997: рис. 6, 4; 20, 3), I Завадської Могили у Степовому Причорномор'ї (Мозолевский, 1980: рис. 36, 11, 12), 1 коло с. Брут на Північному Кавказі (Габуев, Эрлих, 2001: рис. 7, 17). Однак, масово вони поширюються пізніше – у IV ст. до н.е.: кургани 11 групи Частих, 9 біля Дуровки у Середньому Подонні (Пузикова, 2001: рис. 8, 1; 29, 1); 12 Перещепинського могильника у Поворсклі (Мурзин, Ролле, Херц и др., 1999: рис. 5, 3); 1 коло Мирного у Лівобережному Теразовому Лісостепу (Фіалко, 1994: рис. 15, 2); Товста Могила (Мозолевський, 1979: рис. 24, 2, 5, 7), Краснокутський (Мелюкова, 1981: рис. 15, 2, 3; 17, 7, 8), Водяна та Бабина Могили (Мозолевский, Полин, 2005: рис. 22, 2; 68, 1), Огуз (Фіалко, 1996: рис. 1, 2), Страшна Могила, II Мордвинівський (Ильинская, 1973: рис. 3, 2; 5, 2) у Степовому Причорномор'ї та інші. Вказані деталі продовжують існувати й в сарматську добу.

У IV ст. до н.е. разом із ними часто зустрічаються *залізні вудила з витим оформленням стержней* (рис. 4, 7-9; 5, 9-12). Такий ефект досягався скручуванням одного, або сплітанням декількох залізних прутів. Оформлені таким чином предмети, походять з курганів 6 неподалік Старинської птахофабрики (Ильинская, 1973: рис. 1, 2), 9 коло Дуровки, 11 групи Частих (Пузикова, 2001: рис. 8, 1; 29, 1), 25 могильника Колдирі (Парусимов, 1994: рис. 3, 6), Краснокутського (Мелюкова, 1981: рис. 17, 7, 8) та інших. Питання широкого застосування вудил з витими стержнями у середньоскіфський період (чого можна було б очікувати, враховуючи, що вони відомі як у більш ранній, так і в пізніший часи) поки що залишається відкритим.

Варто згадати й оригінальні *насадки на стержні IV ст. до н.е. з трубочок та зубчастих кілочок* (рис. 5, 12, 13) типу знайдених у Краснокутському кургані (Мелюкова, 1981: рис. 16, 5, 6; 17, 8) чи Плоскій Могили (Болтрик, Савовский, 1991: рис. 2, 1), що мають паралелі на фракійських територіях (Венедиков, 1957: обр. 14; 35).

I, нарешті, розглядаючи додаткові засоби для управління неслухняними конями, не можна обійти увагою *двопетельчасті вигнуті шиповані предмети V–IV ст. до н.е.* (рис. 6), відомі за знахідками з курганів 10 біля Горок (Гуляев, Савченко, 2004: рис. 5, 18), Шолохівського (Максименко, Смирнов, Горбенко, Лукьяшко, 1984: рис. 62, 6), поховання 13 гетського могильника Zimnicea (Alexandrescu, 1983: fig. 7, 1) та городищ біля Огульців (Буйнов, Окатенко, 2004: рис. 4, 7) та Більського (Шрамко Б.А., 2005: рис. 3, 3)². Нещодавно були висунуті гіпотези про застосування цих речей для тиску на носові кістки коня, для кращого керування ним (Вальчак, Гуляев, Савченко, 2004: 46; Вальчак, 2005: 324, 325; Парусимов, 2005: 200-202)³. На користь інтерпритації цих виробів, як засобів додаткової дії на морду коня (а разом з цим – й кращої

² Схожу знахідку (рис. 6, 11) виявлено в 2006 р. й у 4 Филипівському кургані в Приураллі (Сокровища, 2008: 104).

³ Існують і точки зору про використання таких деталей як елементів упряжі оленя (разом зі схожими кістяними виробами) (Окатенко, Буйнов, 2005: 127; Шрамко, 1988: 235); інструмента, що використовується у бортництві (женя) (Шрамко, 2005: 154); псалія (Гуляев, Савченко, 2004: 43, рис. 5, 18).

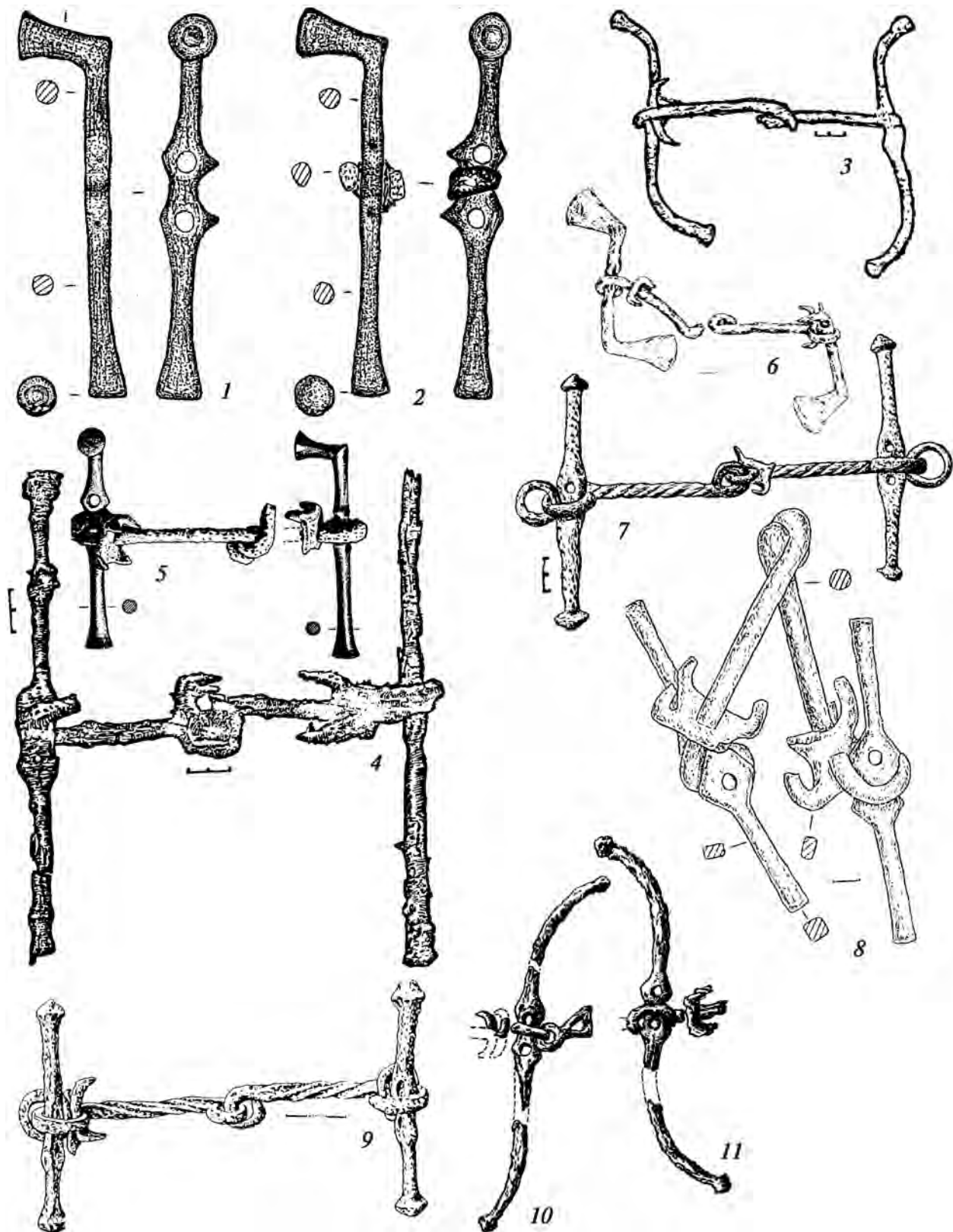

Рис. 4. Деталі спорядження коня.

1-3 – бронза; 6 – залізо та бронза; 4, 5, 7-12 – залізо.

1, 2 – Журовка, курган 400; 3 – Кам'яна Балка 6/2; 4 – Стеблів, курган 1; 5 – Стеблів, курган 3; 6 – І Завадська Могила; 7 – Брут, курган 1; 8 – курган 11 групи Частих; 9 – Перещепино, курган 12; 10 – Журовка, курган 9; 11, 12 – Страшна Могила.

3 – за Ю.С. Гребенниковим; 4, 5 – за С.А. Скорим; 6 – за Б.М. Мозолевським; 7 – за Т.А. Габуєвим, В.Р. Ерліхом; 8, 10 – за А.І. Пузіковою; 9 – за В.Ю. Мурзіним, Р. Ролле, В. Херцем та ін.; 11, 12 – за В.А. Іллінською.

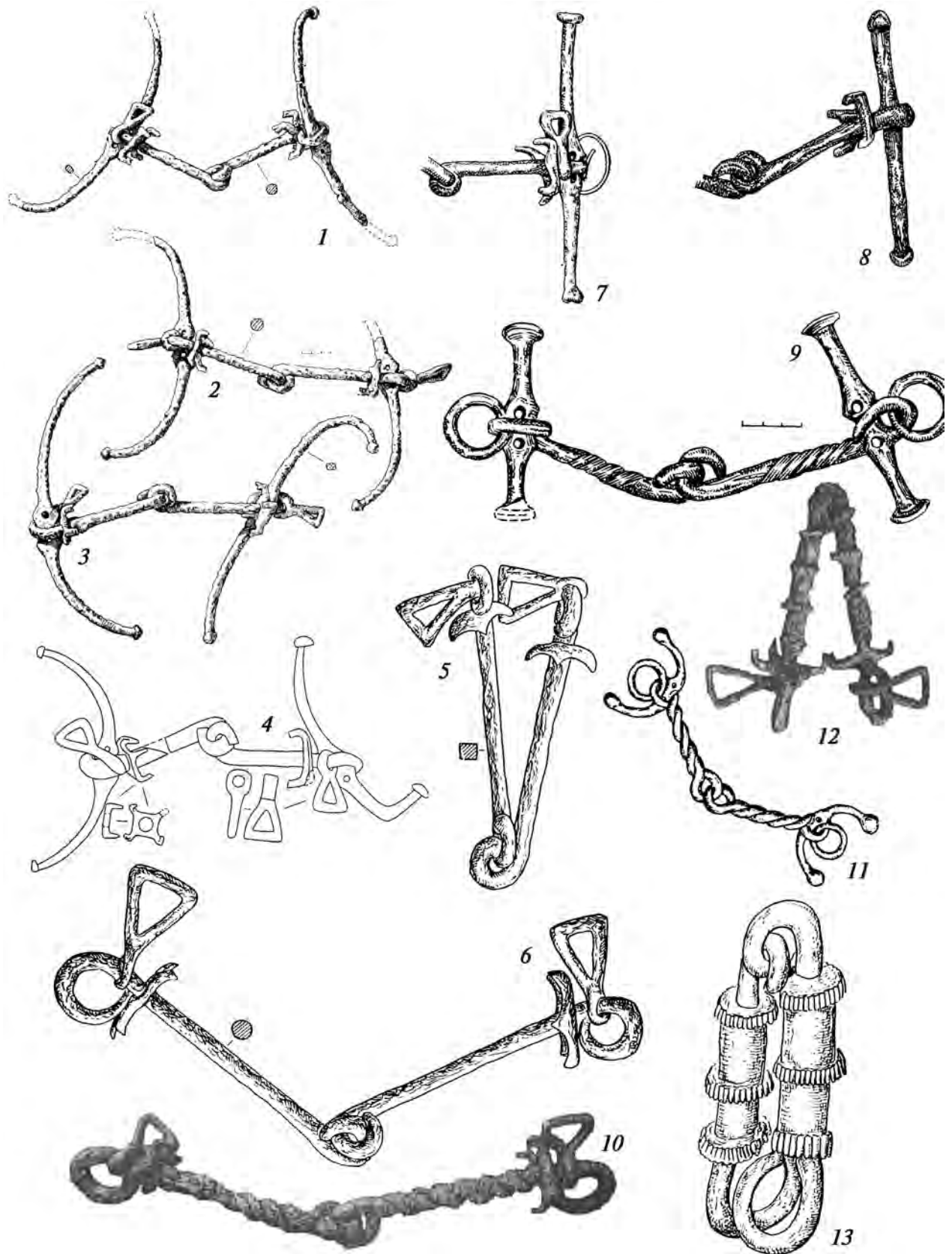

Рис. 5. Залізні деталі спорядження коня.

1-3 – Товста Могила; 4 – Бабина Могила; 5, 6, 10, 12, 13 – Краснокутський курган; 7 – Мелітопольський курган; 8 – II Мордвинівський курган; 9 – Старинська птахофабрика, курган 6; 11 – Колдирі, курган 25.

1-3 – за Б.М. Мозолевським; 4 – за Б.М. Мозолевським, С.В. Поліним; 5, 6, 10, 12, 13 – за А.І. Мелюковою; 7-9 – за В.А. Іллінською; 11 – за А.В. П'янковим.

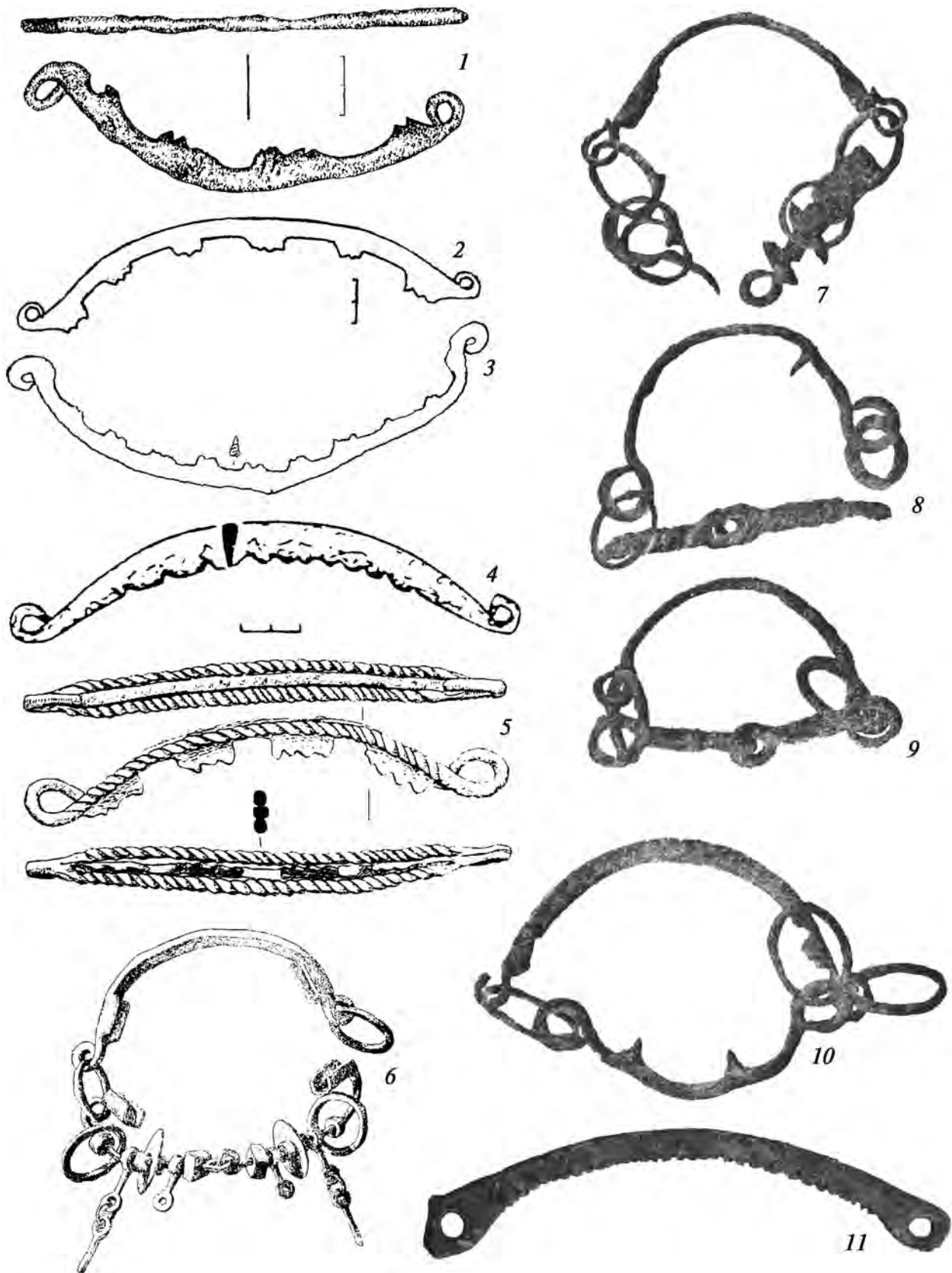

Рис.6. Залізни вигнуті двохпетельчасті предмети.

1 – Горки, курган 10; 2 – городище в урочищі Городище біля Огульців; 3 – Більське городище; 4 – Шолохівський, курган; 5 – Zimnicea, поховання 13; 6-10 – Ямбол; 11 – Филипівка, курган 4.
 1 – за В.І. Гуляєвим, Є.І. Савченком; 2 – за Ю.В. Буйновим, В.Н. Окатенко; 3 – за Б.А. Шрамком; 4 – за І.Н. Парусимовим; 5 – за А.Д. Alexandrescu; 6-10 – за І. Венедиковим; 11 – за Л.Т. Яблонським, Д.В. Мещеряковим та ін.

фіксації оголів'я) говорить і низка знахідок з Фракії (рис. 6, 6-10), у яких до вудил приєднані вигнуті петельчасті стержні, часто з виступами (Венедиков, 1957: 178, 179, 194, 195; *обр.* 32-35). Мова йде про вироби з Ямбола, віднесені І. Венедиковим до IV ст. н.е. та Пастуши, описані вказаним дослідником серед інших предметів I–IV ст. н.е.⁴

Розглянутий нами чернівецький предмет ще раз підкреслює насамперед

практичне значення вудил. У разі необхідності, для досягнення потрібного ефекту, майстри відходили від усталених форм. Разом з тим, існували групи речей (орнаментовані псалії, бляхи та пряжки-пронизки для перехрестя ременів), у яких утилітарні, художні й сакральні елементи поєднувались більш рівнозначно. Інші вуздечні деталі (пронизки, привіски, нахрапники) мали переважне орнаментальне та, вірогідно, релігійне значення.

Література

- Алексеев, 2003* — Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. СПб., 2003.
- Андриенко, 2001* — Андриенко В.П. Детали конской узды с поселения Пожарная Балка // ДАС. 2001. Вып. 9.
- Батчаев, 1985* — Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1985.
- Беспалый, Парусимов, 1991* — Беспалый Е.И., Парусимов И.Н. Комплексы переходного и раннескифского периодов на Нижнем Дону // СА. 1991. №3.
- Бобринской, 1887* — Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. СПб., 1887. — Т. I.
- Бобринской, 1905* — Бобринской А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Черкасском уезде Киевской губернии // ИАК. 1905. №14.
- Болтрик, Савовский, 1991* — Болтрик Ю.В., Савовский И.П. Курган Плоская Могила // Курганы Степной Скифии — К., 1991.
- Буйнов, Окатенко, 2004* — Буйнов Ю.В., Окатенко В.Н. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище // АБУ 2002-2003 рр. Київ, 2004.
- Вальчак, 2005* — Вальчак С.Б. Редкая деталь скифской уздечки Восточной Европы // Древности. 2005.
- Вальчак, Гуляев, Савченко, 2004* — Вальчак С.Б., Гуляев В.И., Савченко Е.И. Об одной из деталей скифской уздечки Восточной Европы // II Международная конференция «Скифы и сарматы в VIII–III вв. до н. э.», посвященная памяти Б. Н. Гракова. Азов — Ростов-на-Дону, 2004.
- Венедиков, 1957* — И. Венедиков. Тракийската юзда // ИАИ. 1957. №21.
- Габуев, Эрлих, 2001* — Габуев Т. А., Эрлих В. Р. Два погребения V в. до н. э. из Предкавказья (Из материалов Государственного музея Востока) // Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки. М., 2001.
- Галанина, 1977* — Галанина Л.К. Скифские древности Приднепровья // САИ. 1977. Вып. Д 1-33.
- Галанина, 1997* — Галанина Л.К. Келермесские курганы. — М., 1997.
- Гребенников, 2008* — Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX–III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.
- Гуляев, Савченко, 2004* — Гуляев В.И., Савченко Е.И. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. М., 2004.
- Ильинская, 1973* — Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. К., 1973.
- Ильинская, 1975* — Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975.
- Ильинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980* — Ильинская В.А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. К., 1980.
- Ковпаненко, 1981* — Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. К., 1981.
- Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994* — Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые курганы раннего железного века в Поросье // Древности скифов. К., 1994.
- Крупнов, 1960* — Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960.
- Кулатова, 1996* — Кулатова И.Н. Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины // прил. к: Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. Киев-Полтава, 1999.

- Ложкин, Петренко, 1981* – Ложкин М.Н., Петренко В.Г. Уздечный набор из Краснодарского края // КСИА АН СССР. 1981. №167.
- Максименко, Смирнов, Горбенко, Лукьяшко, 1984* – Максименко В.Е., Смирнов К.Ф., Горбенко А.А., Лукьяшко С.И. Богатые раннесарматские комплексы правобережья Дона // Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. М., 1984.
- Мелюкова, 1981* – Мелюкова А.И. Краснокутский курган. М., 1981.
- Мозолевський, 1979* – Мозолевський Б.М. Товста Могила. К., 1979.
- Мозолевский, 1980* – Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетрвщине (раскопки 1972-1975 гг.) // Скифия и Кавказ. К., 1980.
- Мозолевский, Полин, 2005* – Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы). К., 2005.
- Окatenко, Буйнов, 2005* – Окatenко В.Н., Буйнов Ю.В. Новые находки деталей наголовника оленяманщика в Скифии // Проблеми дослідження пам'яток Східної України. Луганськ, 2005.
- Парусимов, 1994* – Парусимов И.Н. Железные детали узды из Шелуховского кургана // Четвертая Кубанская археологическая конференция. Краснодар, 2005.
- Парусимов, 2005* – Парусимов И.М. Курган скіфської доби могильника Колдирі // Археологія. 1994. №1.
- Петренко, Маслов, Канторович, 2000* – Петренко В.Г., Маслов В. Е., Канторович А. Р. Хронология Центральной группы курганов могильника Новозаведенное // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н. э. М., 2000.
- Пузикова, 2001* – Пузикова А.И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). М., 2001.
- Пьянков, 2000* – Пьянков А.В. Комплекс кургана 7 могильника Циплиевский Кут как новое свидетельство этнокультурных связей населения Северо-Западного Кавказа в Раннескифскую эпоху // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время. Ростов-на-Дону, 2006.
- Сабурова, Ягодин, 1964* – Сабурова М.А., Ягодин В.Н. Литейная форма из Хорезма // СА. 1964. №1.
- Скорый, 1997* – Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. Киев, 1997.
- Смирнова, 1979* – Смирнова Г.И. Курганы у с. Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // ТГЭ. 1979. №XX.
- Сокровища сарматских вождей (Материалы раскопок филипповских курганов). Оренбург, 2008.
- Фиалко, 1994* – Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской Терассовой Лесостепи. К., 1994.
- Фиалко, 1996* – Фиалко О.Є. Скіфські вудечки з залізними нахрапниками // Археологія. 1996. №4.
- Шрамко, 1988* – Шрамко Б.А. Детали оленьей упряжи в Скифии // СА. 1988. №2.
- Шрамко, 2005* – Шрамко Б.А. Особенности развития техники обработки земли в Восточной Европе в раннем железном веке // Древности. 2005.
- Alexandrescu, 1983* – Alexandrescu A.D. Tombes de chevaux et pi ces du harnais dans la nécropole g te de Zimnicea // Dacia. 1983. T. XXVII.